*על הכרזת המולד בבתי הכנסת**

מאת: יעקב לוינגר

1. זמן המולד, וצורות הכרזתו

ברוב בתי-הכנסת (של האשכנזים) נוהגים בימינו להכריז על המולד של החודש הבא, בשעת "ברכת החודש" בשבת. לגבי צורת הצגת המולד בלוחות השנה ובשעת הכרזתו בבתי הכנסת, השתרשו מנהגים שונים.

לפי תורת הלוח העברי, המולד, כפי שהוא מתקבל מחישובי הלוח, מבוטא בשלושה מספרים (באותיות או בספרות. ראה בנידון: רמב"ם, משנה תורה, הלכות קידוש החודש, פ"ו ולגבי ביטוי המולדות בשלושה מספרים ראה שם ה"ז):

א - ב - ג

המספר הראשון: מורה על היממה בשבוע, בה חל המולד.
המספר השני: מורה על השעות השלמות (בנות 60 דקות) מ-1 עד 24 שעות (הקדמונים נהגו לפעמים למנות את שעות הלילה והיום, כל אחד לחוד, מ-1 ועד 12 שעות) שתמו עד המולד, מתחילת היממה בערב (שחלה 6 שעות אחרי חצות היום הממוצע. בין חצות כזה ביום פלוני ולמחרתו, יש תמיד בדיוק 24 שעות, בנות 60 דקות).
המספר השלישי: מורה על חלקי השעה (1080 חלקים מהווים שעה שלמה) הנוספים לשעות השלמות, עד המולד.

המנהג המקורי וההגון הוא, להכריז על המולד כנתינתו, כפי שהוא מתקבל מהחישוב, כך: המולד יהיה ביום "א" בשבוע, "ב" שעות ו-"ג" חלקים (מתחילת

* מאמר זה הופיע, בשינויים קלים, ב"הליכות" - בטאון המועצה הדתית, תל-אביב-יפו, גליון 106-107, ניסן תשמ"ה, עמ' 20-23 וכן בצורה מורחבת ב- **"לוח דבר בעתו, תשנ"ה"**, בעריכת הרב מרדכי גנוט, עמ' קמט-קעו, בני ברק).

יעקב לוינגר, יליד הונגריה, חניך מוסדות חינוך תורניים וכלליים שם וניצול שואה. בוגר המכון הטכנולוגי הפדרלי להנדסת מבנים בציריך, שווייץ. חי בישראל ותושב תל-אביב זה כ-50 שנה ופעיל שם במקצועו. פרסם ב-תשמ"ו את ספרו 'על השמינית' על היסודות הרעיוניים והחישוביים של הלוח העברי וכתב מאמרים רבים בנידון. פעיל בפורומים שונים העוסקים בלוח העברי, בהלכות קידוש החודש וראיית הירח החדש ובחקר הבעיות הקשורות בזמני היום בהלכה.

היממה בערב). ברוב בתי הכנסת בארץ, ועל פי רוב לוחות השנה, מתמירים (= transform; שלא כהוגן) את השעות והחלקים של המולד מצורתם המקורית, לשעות על פי הוריית שעוננו המקובל, כך ששעות המולד המחושבות נמנות החל מהשעה 6 בערב שעל פי שעוננו.

לדוגמה: במקום ז' שעות מתחילת היממה בערב, לפי ההצגה המקורית של המולד, נוקבים: שעה 1 בלילה לפי שעוננו (כי אז תמו 7 שעות, החל מהשעה 6 בערב הקודם) ובמקום כ' שעות מתחילת היממה בערב לפי ההצגה המקורית של המולד, נוקבים: שעה 2 ביום, (כי אז מלאו 20 שעות, החל מהשעה 6 בערב הקודם).

גם את ה"חלקים" נוהגים להתמיר (שלא כהוגן) לדקות (18 חלקים, הם דקה אחת), ורק את השארית מבטאים ב"חלקים". לדוגמה: במקום 19 חלקים (המקוריים) נוקבים: בדקה אחת וחלק אחד (מחברי-לוח אחדים עדיין כותבים "דק" ו"דקים" במקום דקה ודקות, שבלשוננו התקנית היום).

לדוגמה: כשהסימן המקוצר של המולד הוא:

ב, ג, יט,

הרי לפי המנהג המקורי וההגון מכריזים: המולד יהיה ביום שני בשבוע, 3 שעות ו-19 חלקים (מתחילת היממה בערב).

ולפי המנהג הנפוץ היום מכריזים: המולד יהיה אור ליום שני בשבוע, בשעה 9 בערב, ודקה אחת וחלק אחד (לפי הוריית שעוננו המקובל היום).

2. ההצעות לשינוי הכרזת המולד

בדורות האחרונים צצות, חדשות לבקרים, הצעות שונות ומשונות, לרוב באיצטלא כעין-מדעית, לתיקון הצגת זמני המולד, במטרה לדייק - כביכול - בידיעת זמנו. נוכיח להלן שלכל ההצעות הללו אין על מה להסתמך ולעניות דעתי אין להישמע להן.

ואלה השינויים העקרוניים המוכרים לי ברישום זמני המולד והכרזתם:

2.1 הצגת המולד על פי "שעון ארץ ישראל"

אופן זה של הצגת המולד והכרזתו נוהג עדיין בבתי-כנסת אחדים, בעיקר בירושלים, בקרב היישוב הישן.

"שעון ארץ ישראל" הוא שיטת מדידת הזמן הערבית, או הטורקית, שהייתה בשימוש במאות שעברו ברחבי האימפריה הטורקית והונהגה בידי נכרים (ובוטלה בשימוש האזרחי בכל מקום).

לפי שיטה זו יש להזיז את מחוגי השעון ל-12 בשעת שקיעת השמש בכל ערב. משך השעה זהה ב"שעון ארץ ישראל" לשעתנו הקבועה בת 60 הדקות, הן בחורף והן בקיץ. לכן שעותיו אינן השעות ה"זמניות" הנהוגות בהלכה, ולכל השיטה אין דבר במשותף עם קביעת זמני היממה בהלכה.
לדוגמה: בתשרי תשנ"ה כשהמולד הוא ג - 0 - רל"ה (יום ג', 0 שעות, ו-235 חלקים, מתחילת היממה בערב), רושמים ומכריזים: המולד יהיה לפי "שעון ארץ ישראל" ביום ב'(!), שעה 11, 48 דקות ו-10 חלקים (מזמן שקיעת השמש בערב הקודם בירושלים; ראה רב נ"א טוֹקַצִינְסקי, לוח לארץ ישראל לשנת תשנ"ה, עמ' 5)

שעות המולד לפי "שעון ארץ ישראל" (הטורקי) נמנות תמיד החל מ-6 שעות אחרי חצות היום האמיתי (ולא הממוצע). בחצות היום האמיתי השמש נמצאת (באותו היום), ברומה המרבי מעל האופק והזמן הזה יכול לסטות (לכאן או לכאן) בכרבע שעה, מחצות היום הממוצע. חצות היום האמיתי בירושלים אינה חל בשעה קבועה לפי "שעון ארץ ישראל".

לדוגמה, לגבי מולד תשרי תשנ"ה נקבע המולד על פי "שעון א"י" כך:

	חלקים:דקות:שעות (משמאל לימין)	
חצות היום האמיתי:	5 : 35 : 9	לפי " שעון א"י "
חצות היום האמיתי + 6 שעות:	11 : 35 : 9	"
שעות, דקות וחלקים של המולד:	+0 : 13 : 1	"
המולד חל:	11 : 48 : 10	"

אורך היממה אינו בדיוק 24 שעות לפי סולם זמנים זה, בעוד שמולדות הלוח העברי מתבססים על אורך קבוע של היממה, ולכן יש למנות את שעות המולד תמיד החל מ-6 שעות אחרי חצות היום הממוצע דווקא. מסיבות אלה "שעון ארץ ישראל" אינו מתאים לבטא בו את המולדות. פלא גדול הוא שב"לוח לארץ ישראל" של הרב טוקצינסקי מובאים בכל זאת המולדות, גם במונחי שעון זה. לא הבנתי את התועלת בכך.

אופן רישום זה של המולדות רק גורם לאי-הבנה ובלבול. לדוגמה: בין שני מולדות שעל פי שעון זה אין בכלל כ"ט יום - י"ב שעות - תשצ"ג חלקים (כפי שצריך להיות על פי חוקי הלוח העברי)! זאת ועוד, שלפי "שעון ארץ ישראל" חל המולד בתשרי תשנ"ה ביום ב' (= לפני השעה י"ב בסוף יום זה), בעוד שהמולד הנכון חל ביום ג' בשבוע!

2.2 הכרזת המולד על פי חלותו בירושלים, על פי הזמן האזורי התקני הנהוג בארץ (=שעוננו המקובל)

אופן רישום זה של המולד, בצד צורתו המקובלת, מופיע לדוגמה על גבי לוח קיר, שהותקן על קיר המזרח בבית הכנסת "איחוד שיבת ציון", מיסודם של יוצאי אשכנז, בתל אביב. השיטה הונהגה שם בהמלצת המתמטיקאי מר שמעון וירצבורגר (ראה מאמרו בנידון: "זמן המולד בלוחות הארץ", "המעין" כרך כ"ד, גליון ג', ניסן תשד"ם. ראה באותו כתב עת, בתשרי תשמ"ה, דחיית השיטה המוצעת בידי הרב נ"א טוקצינסקי, וד"ר חיים מנדלבוים, ותשובות וירצבורגר לשניהם).

לשיטתו, מבטא מולד הלוח המקובל את זמן ירושלים הממוצע (שלפיו חלה חצות היום הממוצע בירושלים בשעה 12. ירושלים נמצאת כ- 1/4 35 מעלות מזרחית לגריניץ'), בעוד שזמננו האזורי התקני בארץ מבטא את הזמן הממוצע המקומי לפי "אופק קהיר" (או יותר נכון לפי "אופק אלכסנדריה", הנמצאת כ-30 מעלות מזרחית לגריניץ'). לכן, כדי לבטא את זמן המולד במונחי זמננו האזורי הנהוג, יש לנכות 21 דקות מזמני המולד הנהוגים, ולרשום על לוח המולדות את הזמן המתוקן הזה.

לדוגמה: מולד תשרי בשנת תשנ"ה הוא: ג - 0 - רל"ה

הלוחות הנפוצים מתמירים מולד זה, כפי שהסברנו לעיל, כך: המולד חל, אור ליום ג', בשעה 6 בערב, 13 דקות, חלק 1. לפי הצעת וירצבורגר יש לנכות מהזמן הנ"ל 21 דקות ולכתוב: המולד חל (בירושלים, לפי הזמן האזורי הנהוג בארץ, הנקבע על פי "אופק קהיר"), ביום ב' בערב (אור ליום ג'), בשעה 5 , 52 דקות, חלק 1.

מהצעתו ברור, שלדעתו יש להוסיף שעה אחת לשעות המולד "המתוקן" שלו, בזמן הנהגת "שעון קיץ".

2.3 הכרזת המולד בחוץ לארץ, על פי חלותו בירושלים, במונחי הזמן האזורי התקני הנהוג שם

יש קהילות בחוץ לארץ, המשנות את שעות המולד המקורי בשעות אחדות, כדי לציין את זמן המולד בירושלים, לפי הזמן האזורי התקני הנהוג אצלם בחוץ לארץ (ראה לדוגמה את לוח חסידות צאנז בניו-יורק). שיקוליהם דומים לאלה של וירצבורגר בתל אביב (סעיף 2.2 לעיל). גם לדעתם המולד המחושב נוסד על פי זמן ירושלים הממוצע, ובחוץ לארץ יש להכריז על המולד בירושלים, במונחי הזמן התקני הנהוג שם.

חסידי צאנז (בחוף המזרחי בארה"ב) מנכים משעות המולד המקורי 6 או 7 שעות עגולות (תלוי בזמן הנהגת שעון קיץ בארה"ב), וכך רושמים אותו בלוחם וכך מכריזים עליו.

לא מובן לי על שום מה מנכים חסידי צאנז שעות עגולות מהמולד המקובל.

גם לשיטתם היו צריכים לנכות (לגבי ניו יורק) כ- 7:17 (שבע שעות, ושבע עשרה דקות), כי זה הפרש הזמן בין זמן ירושלים הממוצע לבין זמן ניו-יורק הממוצע.[א]

2.4 הכרזת זמן המולד האמיתי בירושלים על פי זמננו הנהוג

מומחה הלוח הידוע בדור הקודם, המתמטיקאי הדתי פרופ' א"ה פרנקל ז"ל, הציע (בלי הנמקה), בערך "לוח" שב"אנציקלופדיה העברית" (כרך כ"א, עמודה 343), להכריז על זמנו של ה"מולד האמיתי" בירושלים, במקום על מולד הלוח היוצא מחישובי המולד של הלוח העברי. המולד האמיתי הוא זמנו של אירוע אסטרונומי, והוא חל כשהירח נמצא, במרוצת הקפתו החודשית מסביב לארץ, בין הארץ לבין השמש, קרוב אל (או לפעמים על) הקו הישר, שבין הארץ לבין השמש.

[א] הערה: קרוב להופעת מאמרי זה במהדורתו הראשונה (תשמ"ה), פניתי בשאלה לבית-הדין של חסידי צאנז בארה"ב, בעניין שינוי שעות המולד בלוחם, תוך משלוח חוות דעתם, השוללת שינוי זה, של הרב יונה מרצבך זצ"ל (במאמריו שקובצו בספר "עלה יונה", עמודים לא, ס"ה ועוד, ראה להלן), ושאר חכמי ארץ ישראל התומכים בשיטתו.
כתשובה מסר לי הרב דב רוזנברג (כעת תושב קריית צאנז, נתניה) שערך את לוח העדה הנ"ל שבנידון, במשך שנים רבות בארה"ב: אחרי קבלת שאלתי הנ"ל, התאסף בית-הדין של העדה בארה"ב (בראשות הרב אהרן וידער, אב בית-הדין, ובהשתתפות הרבנים שלמה גאלדמאנן ואפרים פישל הערשקאוויטש), וקבעו:
קהילת חסידי צאנז בארה"ב תמשיך בשיטתה רבת השנים, לנכות משעות המולד המקורי 6 או 7 שעות (תלוי בהנהגת שעון הקיץ בארה"ב), ולהדפיס ערך "מתוקן" זה ולהכריז עליו כך בבתי הכנסת, וכך הם נוהגים עד היום (תשנ"ד).
בקביעתם זו התבססו על פסק-דינו של הפוסק המובהק מהדור הקודם בארה"ב, הרב י"א הענקין זצ"ל, בספר "עדות לישראל" - מדור ההלכה (עמוד 257, סעיף טו, ב"כללים לקביעת השנים"), בעניין "סוף זמן קידוש לבנה" במקומם. האדמו"ר מקלויזנבורג, הרב יקותיאל יהודה הלברשטם זצ"ל סמך ידו על פסק-דין זה, וכנראה הוא שהרחיבו על שינוי שעות המולד בלוח העדה ובשעת הכרזתו ב"שבת מברכים" (לא ראיתי בכתובים את עמדת האדמו"ר בנידון).
ראה להלן ששינוי שעת המולד קשור לעניין "סוף זמן קידוש לבנה",ובהקשר זה בוודאי יש לחסידי צאנז על מה להסתמך (ראה להלן פרק 4), על אף שפוסקים אחדים בזמננו דחו את שיטת הרב הענקין. ראה לדוגמה ב"עלה יונה" מהרב מרצבך כנ"ל, וכן בשו"ת "להורות נתן" מהרב נתן גשטטנר, חלק ז', תש"ן, בני ברק, סימנים כ"ח, כ"ט, ל'. אבל לעניין הכרזת המולד והדפסתו בהקשר של קביעת ראש חודש, שיטתם הייחודית צריכה עיון גדול.

אם מייחסים את הוריית הזמן של מולד הלוח, כאילו זו מבטאת את זמן ירושלים הממוצע, אז המולד האמיתי יכול לסטות עד כ-16 שעות (בזמננו) ממולד הלוח.

לדוגמה: המולד האמיתי של תשרי תשנ"ה יחול על פי הזמן התקני בארץ (שעון חורף), אור ליום א' בתשרי (5.9.94) בשעה 20:33 (ראה "לוח לארץ ישראל", תשנ"ה, עמוד 86), ולעומתו מולד הלוח "חל" בירושלים באותו היום, בכ- 17:52 (ראה לעיל 2.2, על פי שיטת וירצבורגר).

3. הנימוקים לדחיית ההצעות לשינוי הצגת המולד בשעת הכרזתו

כל בעלי ההצעות לשינוי זמני מולד הלוח בשעת הכרזתם בבתי הכנסת מניחים בטעות, שמולד הלוח הוא זמנו של אירוע כלשהו, ולא היא. מסיבה זו פסולות, לעניות דעתי, כל ההצעות המנויות, שמטרתן ל"דייק" בהכרזת המולד.

מולד הלוח מהווה אך ורק מספר עזר לקביעת חלותם של ראשי החודשים. הוריית הזמן של מולד הלוח אינה מתארת את הזמן של אירוע שמימי - אסטרונומי כלשהו. זמן מולד הלוח מהווה רק קירוב לאירוע שמימי, הנקרא "המולד האמיתי", שאת מהותו הסברנו לעיל בפרק 2.4. המולד האמיתי חל בזמן אחד בכל מקום על פני הארץ, אבל כמובן הזמן המקומי וגם הזמן האזורי התקני יהיו שונים באותו הזמן, ממקום למקום.

מולד הלוח מכונה לפעמים (שלא במדויק) מולד "אמצעי" (= ממוצע). לאמיתו של דבר "מולד הלוח" וה"מולד הממוצע" הם שני מושגים שונים. המולדות הממוצעים הם אותם הזמנים, בפרק זמן ובמקום כלשהו, מהם יכולים המולדות האמיתיים לסטות בשיעורים שווים (עד כ-14 שעות) לכאן או לכאן. אם מניחים שזמני מולד הלוח מתייחסים לזמן ירושלים הממוצע, הרי שמולד הלוח חל בזמננו (= קרוב לשנת 2000 למניינם) כ-2 שעות אחרי המולד הממוצע!

בסיכום: מולד הלוח אינו "חל" אף פעם, ובשום מקום. הוא ערך חישובי מופשט, המבוטא במערכת שעות מופשטות. היממה (המופשטת) במערכת זו מתחילה 6 שעות אחרי חצות היום הממוצע (המופשט), ונמשכת תמיד 24 שעות. הטענה, שמולד הלוח מתייחס לזמן ירושלים הממוצע, נכונה רק במקורב, עקב היותו קירוב גס למולדות האמיתיים לפי זמן ירושלים הממוצע. אבל באותה מידה מולד הלוח הוא גם קירוב גס למולדות האמיתיים לפי הזמן הממוצע המקומי שבכל מקום על פני כדור הארץ. לכן, למעשה, נשאר מולד הלוח מספר עזר מופשט, ללא זיקה מעשית לזמן המקומי במקום כלשהו.

תפקידו העיקרי של מולד הלוח הוא לקבוע באמצעות מולד תשרי את יום ראש השנה, הנובע ממנו לפי כללי הקביעות והדחיות. ממולדות תשרי נובעים חלות ראשי החודשים שבכל השנה. אנו מכריזים על המולד זכר לראיית הירח ולקבלת העדות בגינה בידי בית-הדין, שממנה נבע קידוש ראש החודש בזמנם. הכרזת המולד מקבילה, אפוא, לראייה ולקבלת העדות על הראייה, על אף שמולד

הלוח הינו רק קירוב של זמן המולד האמיתי ולא של זמן הראייה (המתקיימת החל מכיממה אחרי המולד האמיתי)! אבל הן מולד הלוח (בזמננו) והן הראייה וקבלת העדות בבית-הדין (בזמנם), מהווים את הבסיס לקביעת ראשי החודשים, וזו ההקבלה ביניהם.

אחרי שהבנו שמולד הלוח אינו "חל" במקום כלשהו והוא מבוטא בזמן שאינו בתוקף במקום כלשהו, ברור, שאין להתמיר את זמנו של אירוע תאורטי, שאינו קיים במציאות, ממערכת זמן אחת לאחרת, כי במערכת האחרת אינם מוגדרים כללי הקביעות והדחיות בתשרי לקביעת ראש השנה על פי מולד הלוח.

נסביר זאת בדוגמה:

מולד הלוח של תשרי ה'תשנ"ה הוא:
ג - אפס - רל"ה

מכללי הקביעות והדחיות של תשרי אנו יודעים, שראש השנה ייקבע בשנה זו ביום ג' בשבוע (המולד אינו "זקן", וגם שאר הדחיות אינן מופעלות).

האם הרישום שלפיו חל המולד לפי "שעון ארץ ישראל" ביום ב', בשעה 11 ו-48 דקות לפנות ערב, אומר לנו משהו על אופן דחיית או קביעת ראש השנה תשנ"ה?! הכללים של "לא אד"ו ראש" ו- "מולד זקן" ושאר הדחיות אינם מוגדרים לפי מערכת זמנים זו!

טענה זהה יש בפינו גם נגד המדקדקים להכריז את המולד האמיתי או את המולד לפי הצעת וירצבורגר: האם כללי הדחיות והקביעות מוגדרים לפי ערכי "מולדות מתוקנים" אלה?! התשובה היא שלילית. מהסיבות הנ"ל פסולה גם התמרת שעת מולד הלוח לשעות לפי הוריית שעוננו האזרחי, על אף שרוב לוחות השנה נוהגים כן.

לדוגמה: כשמולד הלוח המתקבל מחישובי הלוח העברי יהיה י"א שעות מתחילת היממה בערב, אין להכריז שהמולד יחול בשעה 5 בבוקר. אחת התקלות היוצאות משיטה פסולה זאת, שבזמן הנהגת שעון קיץ, יש אנשים החושבים שצריכים לשנות את שעות המולד המוכרזות. זה אבסורד גמור, כי המולד המוכרז בא ללמד אותנו את קביעת ראש השנה לפי כללי הקביעות, ואלו אינם משתנים עקב הנהגת שעון הקיץ! תקלה נוספת הנגרמת על ידי התמרה פסולה זו היא שאנשי חוץ לארץ מתפתים לחשוב (ראה לעיל פרק 2.3) שבמקומם יוכרז מולד שונה מזה שבארץ ישראל! כמובן יש להכריז בכל העולם מולד לוח זהה, כי קביעת ראשי החודשים הנובעת מהמולד, זהה בכל מקום.

ראה חוות דעת חד-משמעית בנידון, מעטו של הרב יונה מרצבך ז"ל, ראש ישיבת "קול תורה", בדור הקודם בירושלים (שהיה גם מתמטיקאי ואסטרונום על פי השכלתו), במאמרו "זמן המולד לעניין קידוש לבנה" ("מוריה", ניסן-אייר תשכ"ב. המאמר הועתק גם לאוסף "עלה יונה", ירושלים-בני ברק ה'תשמ"ט).

הרב הנ"ל הוסיף הערה בסוף מאמרו: "עיין שו"ת "בני ציון", סימן מ"ב, שדעתו (כן) לשנות את הזמנים בחו"ל לפי אופקם (כנראה רק לעניין סוף זמן קידוש לבנה. י"ל), ואני בדעתי אעמודה". הרב מרצבך מסביר כאן (וביתר מאמריו בנידון, באוסף "עלה יונה"), שלא הוברר לנו בכלל אם מולדותינו נוסדו במקורם על פי זמן ירושלים הממוצע (יש מחלוקת ראשונים בנידון). בנוסף לכך, בוודאי עוגל המולד הבסיסי, הנקרא "עיקר", ממנו מחשבים את כל המולדות, לשעה עגולה בידי חז"ל מייסדי הלוח (מולד תשרי בשנה 2 למניינו, חל י"ד שעות עגולות, מתחילת היממה בערב). מכאן נובע שזמני מולד הלוח הם היום זמנים מופשטים, "זמנים עולמיים, ששייכים בכל העולם כולו", כלשונו. והוא מוסיף:

"ועל המְשַׁנֶּה ונוגע בזמני המולדות להביא הראיה, שכן עלול שינוי זה לסכן ח"ו (= חס וחלילה) קביעת המועדות, ואל תגעו ואל תשנו במה שנמסר לנו, מפני חשבונות מדעיים שכגון אלה".

אנו רואים שגדולי הוראה פסלו את התמרת זמני מולד הלוח המופשטים למערכות זמנים אחרות, שבהן כללי הקביעות והדחיות אינם מוגדרים. מסיבה זו פסולה גם התמרת ה"חלקים" לדקות, והשארת השארית בחלקים, כי הדחיות (כדוגמת דחיית ג"ט-ר"ד, בט"ו-תקפ"ט) מוגדרות רק לפי סך כל ה"חלקים" של המולד, ומטרת ההכרזה לדעת אם ראש השנה נקבע ליום המולד או נדחה ממנו.

4. סיכום והצעות על אופן רישום המולד והכרזתו

* יש לרשום את המולד ולהכריז עליו אך ורק בצורתו המקורית, הנוקבת את השעות והחלקים מתחילת היממה בערב. רצוי להכריז עליו בלשון "המולד חל", ולא בלשון "המולד יחול" (אם בכלל מכריזים עליו).

* רצוי להימנע מהתמרת המולד ולבטאו על פי הוריית "שעון ארץ ישראל" (הטורקי).

* רצוי להימנע מהנוהג המחודש, להתמיר את שעות המולד המקוריות לשעות על פי הוריית שעוננו המקובל.

* אין לשנות את המולד לפי הסטיות בין זמננו האזורי התקני (= זמננו הרגיל = הזמן לפי "אופק קהיר"=UT+2), לבין זמן ירושלים הממוצע (לפי הצעת וירצבורגר בפרק 2.2 לעיל).

* אין לשנות את אופן הכרזת המולד בשעת הנהגת שעון קיץ (כטעות "העולם"), ואין לשנותו בשום מקום על פני כדור הארץ (כשיטת חסידי צאנז בארה"ב).

* אין להכריז על המולד האמיתי, במקום מולד הלוח (הצעת פרופ' פרנקל), כי אין למולד אמיתי זה דבר עם קביעת ראש השנה בזמננו.

* אין להתמיר את ה"חלקים" של זמן המולד, לדקות ואת השארית להשאיר ב"חלקים".

לא נכנסתי כאן לעומקה של שאלת "סוף זמן קידוש לבנה", הקשור על פי שיטת אחדות לזמן המולד, כי זו סוגיה סבוכה לעצמה. מובא ב"שלחן ערוך", אורח חיים, סימן תכ"ו, סעיף ג', שסוף זמן קידוש לבנה חל באמצע החודש, הנקבע על פי זמן מולד הלוח (לפי מנהג האשכנזים: בזמן המולד, בתוספת חצי כ"ט-י"ב-תשצ"ג). לכן התעוררה בדורות האחרונים השאלה, לאיזה מקום על פני כדור הארץ לייחס את זמן המולד לעניין זה.

השאלה הזאת טרם הוכרעה בצורה חד משמעית בידי הפוסקים. יש הטוענים שלגבי דין זה יש לחשב את זמן המולד בצורה שונה במקומות השונים על פני כדור הארץ, ויש השוללים זאת. לעניות דעתי אין למחלוקת זאת דבר עם מעמד הכרזת המולד ב"שבת מברכין", או לאופן רישום המולד בלוחות השנה.

איננו מפרטים את כל הדעות בנידון. רק נעיר, שאם מקפידים לדייק ולמצוא את הזמן הממוצע הנכון של אמצע החודש במקום כלשהו (שממנו יכול מילוא הירח האמיתי לסטות בכ-14 שעות לכאן או לכאן), או-אז יש להתחשב גם בעובדה שמולד הלוח (כשהוא מיוחס לזמן ירושלים הממוצע) חל בזמננו כשעתיים אחרי המולד הממוצע הנכון (ראה לעיל ובמאמרי "חיזוי הראייה של הירח החדש" בהערה 12, בכתב העת "תחומין", כרך י"ד).

לכן, בנושא זה הנני להציע:

* קהילות בחוץ לארץ, הנוהגות להתאים (על-פי פסקי-דין מוסמכים שבידם), את סוף זמן ברכת הלבנה למקומן הגאוגרפי, יציינו בלוחותיהן את הזמן הזה על פי שיטותיהן, אך ורק במדור "סוף זמן קידוש לבנה".

אבל אל ישנו את נתוני מולד הלוח המוכרז והנרשם (בהקשר של קביעת ראש חודש) מצורתו המקובלת.

5. האם יש בכלל להכריז על המולד בשעת ברכת החודש?

אין צורך להרבות בהוכחות, ש"מנהג" הוא מושג הלכתי מובהק, עם כללים מדויקים לכוח המחייב שלו ולכן יש להזהר מאוד להכתיר כ"מנהג" נוהג כלשהו (ראה בנידון שאלות ותשובות רבות , כגון שו"ת אגרות משה, אורח חיים, חלק ב סימן כא- ואין כאן המקום להאריך).

יש לי ספקות רציניים אם ההכרזה על המולד בשעת "ברכת החודש" היא מנהג במובן ההלכתי. נדמה לי, שבמקרה הטוב ביותר זה נוהג חדש, יחסית, שטרם התקבל בכל מקום.

5.1 מקורות המנהג

אלה הם עיקרי מִמצאַיי על מקור המנהג:

אין זכר ב"שלחן ערוך" ובנושאי כליו הקדומים למנהג הכרזת המולד, שהונהגה רק לפני כ-200 שנה.

נדמה לי, שהגורם העיקרי להפצת מנהג ההכרזה על המולד, היה הבאת מנהג דומה, דרך אגב, בספר "שערי אפרים" על הלכות קריאת התורה. ספר זה נכתב על ידי הרב אפרים זלמן מרגליות ז"ל מבראד, שהיה כידוע מגדולי פוסקי זמנו (נפטר תקפ"ח), בן דורו של בעל 'חת"ם סופר'. ספריו זכו לפופולריות עצומה והודפסו במהדורות רבות, בתוכם גם ספר זה. וכך לשון רבנו (בשער י', ל"ז): "יש מי שכתב, שנכון לֵידע בשעה שמברכין החודש אימתי יהיה המולד. והטעם, לפי שעיקר של שם חודש הוא על חידושה של לבנה, שהוא המולד... ואם לא ידע לא עיכב, והעיקר הוא לידע יום קביעת ראש חודש בבירור"! מכאן העתיקו כנראה בסידורים החדשים "נכון לידע המולד קודם שמברכין החודש".

סתם רבנו ולא פירש מי הוא ה"יש מי שכתב", דהיינו ע"י מי ואיפה הונהג המנהג החדש של ידיעת המולד.

מובא בספר "בירור הלכה", תניינא (מהרב יחיאל אברהם זילבר, אורח חיים, סימן תי"ז, עמוד קפ"ז בני ברק, ה'תשנ"ג), ש"נכון לידע..." זו לשון בעל ה"תניא" זי"ע, בסידורו. יש מי שמפקפק, אם ראה בעל "שערי אפרים" את סידור בעל ה"תניא", ואין הדעת נוטה שבעל ה"תניא" הנהיג מנהג חדש שלא ראה אצל קודמיו. יש לשער שהיה לפני שניהם מקור עתיק יותר לדרישה לידע את המולד בשעת הכרזת ראש חודש (מפי הרב דוד צבי הילמן - מבני ברק).

סידורי תפילה עם הערות בעל ה"תניא" הוהדרו פעמים אחדות, בין היתר גם בידי הרב אברהם דוד לאוואוט, תוך הוספות מאת המהדיר בשם "שער הכולל י"ב שערי תפילה". ר' אברהם דוד מביא בביאורו שם (פרק כו, "ברכת המלך והקהל וברכת החודש", בסעיף ז'):

"נכון לידע המולד. י"ל (יש לומר) שהוא ע"פ (על פי) שנמצא במסכת סופרים פרק יט, הלכה ט, בזמן שהיו מקדשין החדש ע"פ עדות ראיות מולד הלבנה... לכן גם עתה שעושין דוגמתו בשבת שלפניו, נכון לידע המולד בעת ההיא".

זכה ספר "שערי אפרים" גם למפרשים רבים, ראה למשל את הפירוש "שערי רחמים" מרבי שבתי ליפשיץ מארשיווא (יצא לאחרונה בהוצאה שלישית, ניו-יורק תשל"ה, בהוצאת חברת "מפיצי תורה ממשפחת קול אריה". הפירוש הודפס סביב ה"שערי אפרים").

בעל "שערי רחמים" מביא מקור גם למנהג הכרזת המולד (בנוסף ל"נכון לידע"), בהסתמך על הספר "ליקוטי מהרי"ח" (ח"ג, בהשמטות לחלק ב'. המחבר הוא רבי ישראל חיים פרידמאן אב"ד ראחוב, בהונגריה הישנה (נפטר תרפ"ב), ראה מהדורת צילום ירושלים, תש"ל). לפי "ליקוטי מהרי"ח", הונהג המנהג, "על ידי מוהר"ם בעיר רומנוב". מסתבר שמדובר ברבי מנחם מנדל מרימנוב (נפטר תקע"ה), תלמידו של רבי אלימלך מליז'נסק. תלמידי רבי מנחם מנדל היו מראשוני

החסידות בהונגריה, כמו רבי יחזקאל פאנעט רבה של קרלסבורג, טרנסילווניה (היום: אלבא-יוליה, ברומניה).

עוד מביא "שערי רחמים" מקור מעניין: מספר "קרנות צדיק", שנושאו תיקון "פגם הברית" (פרק ג', עמוד צ"ג). מחבר הספר הוא הרב אליהו סלימאן מאני ז"ל, שעלה מבבל ונעשה אב"ד ור"מ חברון (בכולל הספרדים).

וכך כותב בעל "קרנות צדיק":

"עוד מתיקון הברית, בשבת שלפני ר"ח (= ראש חודש), בעת שמברכין את החודש, כשיאמר "מי שעשה נסים לאבותינו, יזכור (!) שעת המולד באיזה יום ובאיזה שעה ובאיזה חלק יהיה. כך שמעתי בשם מקובלים".

כדאי לציין, שאין "קרנות צדיק" מזכיר אפילו ברמז את מנהג הכרזת המולד בציבור בבית הכנסת, אלא מיעץ "לזכור", דהיינו לחשוב על המולד בשעת אמירת "מי שעשה נסים". מעניין, שההסכמות למהדורה הירושלמית של הספר "קרנות צדיק" הם אך ורק מרבני האשכנזים בירושלים, והמהדיר הוא ר' יוסף הארטמאן מק"ק עניעד (= הונגריה).

עוד מביא בעל "לקוטי מהרי"ח", שרב אחד העיר לו נגד המנהג של הכרזת המולד, בהסתמך על הספר "אוהב ישראל" (מאת ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא), פרשת בא, הנותן רמז לדבריו מהפסוק (אסתר, ב,כ): "אין אסתר מגדת מולדתה", (עיוני בספר "אוהב ישראל" מראה, שאין הרב מאפטא מתייחס שם כלל להכרזת המולד בבית הכנסת, ראה שם).

מחבר הספר הנזכר "בירור הלכה", תניינא, מוסיף (שם): "ע"פ זה נהגו בבתי המדרש של בעלזא ש'לא היו מכריזים מתי המולד' (מנהגי בעלזא, עמוד ל"ה). ואמנם גם בבתי מדרש של בעלז ראיתי שכל אחד מברר לעצמו זמן המולד ואך אין מכריזים בפרהסיא". גם חסידי ויז'ניץ ולעלוב אין נוהגים להכריז על המולד בפומבי, אלא מוסרים אותו איש לרעהו (הרב מ' גנוט).

הרב י"ח זילבר מביא עוד מקור חשוב ל"נכון לידע המולד" (ראה שם. מידע זה הורחב על פי הרב דוד צבי הילמן מבני ברק):

מובא בספר "דברי קְהִל ֹת" (קרי: קהילות), "המודיע עניין תפילות ק"ק (קהילה קדושה) פרנקפורט על-מיין", משנת תרכ"ב (עמוד 462), שמחברו הוא הרב שלמה זלמן בן אהרן יחיאל מיכל גייגר, "יושב אהלי תורה והוראה", בזו הלשון:

"המנהג שחזן מביט בלוח, לדעת מתי המולד לפני (!) ש"ק (= שבת קודש) שמברכים החודש, שיוכל להגיד לשואלים. והטעם נ"ל (= נראה לי) שעל ידי כן יראה בלוח גם יום ראש חודש ולא יטעה כשמברך".

יש לדעת שסבו של מחבר זה, המוזכר בהקדמה לחיבורו, היה הדיין רבי אליעזר וואלוי(=WALLAU) הלוי ז"ל מחוגו של רבי נתן אדלר ז"ל בפרנקפורט. רבי נתן וחוגו הושפעו עמוקות ממנהגי המקובלים שהגיעו אליהם מארץ ישראל, בעיקר באמצעות רבי חיים מודעי ז"ל, חכם ספרדי שישב בביתו בפרנקפורט שנים אחדות.

חוקר מנהגי אשכנז, הרב בנימין שלמה המבורגר מבני ברק, מצא אזכור נוסף, קדום ביותר, של מנהג ידיעת המולד בשעת הכרזת ראש חודש. מובא בקונטרס הנדיר "צאן הנחלות", מרבי יהודה מילר, הנספח לעותקים ספורים של הספר "נ ִהֵג כצאן יוסף", ונדפס בשנת תע"ח: "מדין הכרזת ר"ח (= ראש חודש) בשבת שקודם ר"ח, ... כתבתי בכתביי, מה שנוהגין לראות בתוך הלוח אימתי יהי' המולד, הוא טעות, אלא צריך לראות המולד מחדש העבר ולחשוב... המולד של עכשיו, 'כי היא חכמתכם'."

בסיכום, מכל הנ"ל מתקבלת התמונה הבאה:

א) כנראה מסורת מקובלים עתיקת יומין היא לדעת (ורק לדעת!) את זמן המולד בעת ההכרזה של ראש החודש הבא, ואם קבלה היא נקבלנה. הרמז ברור גם למי שאין לו עסק בנסתרות, ואם מותר לי לבטאו: יש לעורר את רחמי שמים להחזרת העטרה לישנה על ידי הזכרת מעמד קידוש החודש בימי הסנהדרין, וכן להורות תיקון למי שפגם בהולדה (= "פגם הברית"), שתיקונו "זכירת המולד".

עדיין לא הצלחתי למצוא את המקור המשותף של מחברי "צאן הנחלות", סידור בעל ה"תניא", "שערי אפרים", "קרנות צדיק" ו"דברי קהלת" ואחרים למנהג זה.

מחברים אלה הושפעו כנראה מחוגים שונים של בעלי מסורות קבליות שהם: מקובלי אשכנז (שאחרי האר"י ז"ל), חסידים (מתלמידי הבעש"ט), המקובלים הטרום-חסידיים בפולין (מחוג חכמי ה"קלויז" בעיר בראדי שבמזרח גליציה), מקובלי בבל, ומקובלי אשכנז המערבית (מבית מדרשו של רבי נתן אדלר בפרנקפורט). יש רגליים להשערה שכולם שאבו באופן בלתי תלוי זה בזה, ממסורות המקובלים הספרדיים בארץ ישראל ומחיבוריהם.

ב) גדולי החסידות, כנראה רבי מנחם מנדל מרימנוב וחוגו, קבעו את מנהג הכרזת המולד ברבים. המנהג הופץ ביתר שאת על ידי תלמידיו והתפשט בעיקר בגליציה ובהונגריה המזרחית על ידי תלמידיו.

ג) רבנו אפרים זלמן מרגליות רושם את מנהג ידיעת המולד, שהרחבתה להכרזה פומבית התפשטה כבר כנראה במקומו על ידי החסידים ומקיימו, עם הסתייגויות רבות (ראה להלן).

ד) הבאת המנהג "נכון לידע" על ידי ר' אפרים זלמן בספרו "שערי אפרים", "הכשירה" גם את המנהג המורחב של החסידים, גם בקהילות המתנגדים, במיוחד באלו שהיו עדיין במצב גיבוש מנהגים (כמו קהילות מערב-הונגריה, מתפללי נוסח אשכנז, בהתחלת המאה ה-19).

ה) בקהילות עתיקות, בעלות מנהגים מגובשים, כדוגמת קהילת פרנקפורט דמיין, המקפידות שלא להנהיג מנהגים, חדשות לבקרים, לא קיבלו את המנהג החדש של הכרזת המולד מעולם. עד היום אין המנהג מוכר ברבות מקהילות יוצאי אשכנז

(כגון בקהילת "עדת ישורון" בציריך, שווייץ ובנותיה שקיבלו עליהן את מנהג דרום גרמניה, על דקדוקיו ופרטיו).

חשוב להזכיר את היחס המסויג של רבנו אפרים זלמן למנהג של פרסום המולד והדפסתו בסידורי התפילה, עד שנדמה, שהוא מביא אותו רק כדי לבטא הסתייגויותיו מגידולי הפרא שהביא בעקבותיו. וזו לשונו (שער י, לז): "העיקר הוא לידע יום קביעת ר"ח בבירור, ונמצאו מדפיסי סידורים, חדשים מקרוב התחכמו, והדפיסו בסידורים מולדות ור"ח... ותקנתם זו קלקלתם... לא על זה בלבד יש לקבול, אלא גם על ספרי מחזורים וסליחות וסידורים אשר לבקרים מתחדשים ומרבים להביא דיני דינים ועושים כַּוָּנִים (ירמיה ז, יח; מד, יט; במקור הוא כינוי לתקרובת ל"צבא השמים", מפולחני עבודה זרה, וכאן זה אולי רמז עוקצני על "הכוונות" הנדפסות בסידורים החדשים. הרב מ' גנוט), אשר לא שערום אבותינו, ועיקרי התפילות והתחנונים עלו קמשונים..."

אכן מילים כדרבונות. הרבה צווחו גדולים על מנהגים חדשים, שבאים באיצטלה של "צדקות", ואחרי זמן מה צצים דקדוקיהם ודקדוקי דקדוקיהם, עד שלבסוף מתקבל הרושם, שהטפל הוא העיקר, ואין כאן המקום להאריך בזה.

5.2 דעת הפוסקים האחרונים בנידון

הפוסקים המובהקים היחידים בדורות האחרונים שנמצא אצלם זכר למנהג "נכון לידע המולד" הם:

"ערוך השלחן", "אורח חיים", סימן תי"ז, הלכות ראש חודש, סעיף ח', וזה לשונו: "מנהגנו לעמוד בעת שמברכין החדש דוגמת קידוש החודש שהיה מעומד, ונראה דלכן המנהג לידע המולד בעת שמברכים החדש, דהב"ד (= דהבית דין) כשקידשו, פשיטא שבלא ידיעת המולד לא היו מקדשין".

"פתחי עולם ומטעמי השלחן" על שלחן ערוך, אורח חיים (מרבי דב בער קאראסיק, תר"ס) בסימן תי"ז, סימן קטן א'.

"כף החיים" (מרבי יעקב חיים סופר, מעולי בבל), כאן, סעיף קטן ז'. ב"משנה ברורה" לא מוזכר בנידון דבר (הרב י"א זילבר). ב"כל המקורות הנ"ל אין זכר למנהג להכריז בפומבי את זמן המולד" (הערת "בירור הלכה", שם).

בספרי "שאלות ותשובות" ראיתי התייחסות אחת למנהג - וזאת דווקא לשלילה! בשו"ת "מטה לוי" מהרב מרדכי הלוי הורוויץ ז"ל רבה של "ורנקנורט (כך!) על נהר מוין (כך!)" (ראה הוצאת "דבר ירושלים", בהדרת נכדו הרב ברוך הורוביץ, ירושלים, תשל"ט) בעמוד 30, סימן כ"ד, מובאת שאלה למחבר משנת ששו"ן (= 5656), שנשאלה על ידי הרב משה יאקאבזאן מהמבורג, אב"ד דק"ק גנעזן, בנידון. הרב השואל מתעניין, אם להתעקש על הנהגת הכרזת המולד, שראה ב"סידור המנהגים" של הרב הגאון (= הרב שלמה צבי שי"ק) נ"י דק"ק קארצאג במדינת אונגרן, שהביאו בשם ספר "דרך פקודיך". מספר זה, המבאר תרי"ג מצוות בדרך פרד"ס, משתמע: ש"יש מקומות שהנהיגו את עצמם מימים

קדמונים(?) להכריז המולד, וכן שמעתי ממרן ואורן של ישראל, מורנו הרב עזריאל הילדעזהיימער, כשהיה מתפלל בבית הכנסת של בחורים..." (אבל כנראה לא בבית הכנסת הראשי של הקהילה!!).

המשיב עונה לשואל, שלא מצא את אזכור המנהג בספר "דרך פקודיך", "שמחברו היה מהחסידים המפורסמים בדור שלפנינו, הרב מוה"ר צבי אלימלך ז"ל דק"ק דינאב" (נפטר בשנת תר"א. י"ל), וממשיך: "על כן אמרתי, מנהג כזה לא ראיתי ולא שמענו ואין לנו בדור יתום הזה לתקן חדשות כמו אלה, ובפרט לקבוע דבר חדש בבית-הכנסת".

נסכם ונסיים ברמז על דברי הרב הורוויץ ז"ל:

אין לנו בדור יתום זה לשנות מנהגים שהתקבלו - אם כדין או אולי שלא כדין - ע"י קהילות רבות בישראל. ואם כבר גמלה בלבנו ההחלטה להכריז על המולד, עלינו להמשיך לנקוב את המולד, בצורה כפי שזה נקבע ע"י חכמי העיבור, קובעי הלוח. אין לסטות מכך לא בזמן "שעון הקיץ" ולא במקומות שמחוץ לירושלים, ואין מקום ל"דיוקים" למיניהם, לא לפי "המולד האמיתי" לא לפי "שעון ארץ ישראל" ולא לפי "זמן ירושלים הממוצע" על פי שעוננו האזורי, כי כל הדיוקים הללו ודומיהם, גורעים ואינם מוסיפים.

אני מקווה, שהצלחתי לשכנע את הלומדים ואת מציעי השינויים בצורת הכרזת המולד, להסיר את הצעותיהם, ונברך אותם ב"יישר כוחכם ששיברתם", הן על הדרישה והן על הפרישה, ונקרא עליהם את המשך תשובתו היפה של הרב הורוויץ ז"ל לשואלו:

"ואף שמעלת תורתו נ"י לשם-שמים נתכוין, ובלי ספק יקבל שכרו משמים, מכל מקום אם יתקן כאשר כתבתי, שיכתוב המולד על פתח בית-הכנסת (לפי שעות חז"ל!. י"ל) יקיים "מוצא שפתיך תשמור" בזה, ואז בלי שום פקפוק יכול לבטל את המנהג אשר תיקן בעצמו (הכרזת המולד. י"ל) ויקבל גם כן שכר על הפרישה, ומאחר שת"ח (תלמידי חכמים) כל זמן שמזקינים דעתן מתיישבת (משנה, סוף מסכת קנים. הרב מ' גנוט), הרי ת"ח יכול לבטל מה שתיקן בעצמו מקודם, כיון שגדול בחכמה ובמנין, מכמו שהיה בשעת התקנה".

מי ייתן שיסכימו פוסקי הדור עם דבריי הנ"ל, וברור שכל מה שכתבתי רק להגדיל תורה ולהאדירה באתי, ולא לפסוק הלכה ללא רשות, גם אם הצעתי מהווה רק קיום המנהג הקיים.

שלמי תודה: לאישים הבאים שעזרו לי באיסוף החומר המובא (בסדר א-ב):

לרב מרדכי גנוט, בעל האכסניה של הלוח "דבר בעתו", בני ברק.
לרב ברוך הורוויץ, ראש ישיבת "דבר ירושלים", ירושלים.
לרב שריה דבליצקי, תלמיד חכם ואיש האשכולות, בני ברק.
לרב דוד צבי הילמן, תלמיד חכם וחוקר, מומחה לספרים עתיקים ונדירים, בני ברק.

לרב בנימין שלמה המבורגר, חוקר מנהגי אשכנז, בני ברק.
למר שמעון וירצבורגר, מתמטיקאי, תל אביב.
לרב יחיאל אברהם זילבר ז"ל, מחבר "בירור הלכה", בני ברק.
למו"ר הרב אליהו כץ ז"ל, הרב הראשי לבאר שבע.
לבני אביגדור לוינגר, נווה דקלים (גוש קטיף).
לרב דב רוזנברג, העורך לשעבר של לוח חסידי צאנז בארה"ב, קריית צאנז, נתניה.
ולרבים אחרים שמסרו לי מאוצר ידיעותיהם ו"טוב-עין הוא יברך" (יש לקרוא: יבורך, משלי כ"ב, ט).

6. חיבורים שהוזכרו במאמר, בסדר א-ב של שמותיהם
(ברוב המקרים: המהדורות הראשונות)

* אוהב ישראל, ה"ר אברהם יהושע העשל מאפטא, באורים על התורה (בדרכי החסידים), זיטומיר, תרכ"ג.
* בירור הלכה, על אורח חיים, מהדורא קמא, ה"ר יחיאל אברהם זילבר, בני ברק, ה'תשל"ו.
* כנ"ל, מהדורא תניינא, המחבר כנ"ל, בני ברק, ה'תשנ"ג.
* בני ציון, ה"ר דוד שפירא, תשובות להלכה בענין שנת השמיטה והלכותיה, מולדות ותקופות, חלק ראשון, ירושלים, תרצ"ח.
* דברי קהלת (קרי: קהילות), ה"ר שלמה זלמן ב"ר אהרן יחיאל מיכל גייגר, על המנהגים וטעמיהם וסדר התפילות, בעיר פרנקפורט על מיין והקהלות הנגררות אחריה, פרנקפורט על מיין, תרכ"ב-כ"ח.
* דרך פקודיך, ה"ר צבי אלימלך שפירא (מדינאב), ביאור תרי"ג מצות באורח פרד"ס, לבוב, תרי"א.
* האנציקלופדיה העברית, ערך: "לוח", כרך כא, ירושלים, תשכ"ט.
* המעין, כתב עת, מוצא לאור על ידי מוסד יצחק ברייער של פועלי אגודת ישראל, כרך כ"ד, גליון ג', שם, בעמוד 26, שמעון וירצבורגר: זמן המולד בלוחות המתפרסמים בארץ. ירושלים, כרך כ"ד, גליון ג', ניסן, תשד"ם.
* כנ"ל, תגובות למאמר וירצבורגר מאת, הרב א' טוקצינסקי: זמן מולד הלבנה, ומאת ד"ר חיים מנדלבוים: זמן

ה מ ו ל ד, ותשובות מוירצבורגר לשניהם, כרך כ"ה, א, תשרי, תשמ"ה.

* כ ף ה ח י י ם ה"ר יעקב חיים ב"ר יצחק ברוך סופר, חידושים מלוקטים מספרי הפוסקים על שלחן ערוך, אורח חיים, ירושלים, תרס"ה-צ"ג, והמהדורות הנפוצות.

* ל ה ו ר ו ת נ ת ן, חלק שביעי, ה"ר נתן בן עמרם, געשטעטנער, ישא מדברותיו בבירורי הלכה, בעניינים הנוגעים לארבעה חלקי שולחן ערוך, בני ברק, תש"נ.

* ל ו ח ל א ר ץ י ש ר א ל, לשנת תש..., דיני ומנהגי השנה, מאת ה"ר יחיאל מיכל ב"ר אהרן טוקצינסקי בהוספת גאוני ורבני ארץ ישראל, מופיע על ידי בנו ה"ר ניסן אהרן טוקצינסקי, ירושלים, מדי שנה.

* ל ו ח (ק י ר) ש ל ח ס י ד י צ א נ ז ב א ר צ ו ת ה ב ר י ת, בהוצאת מתיבתא צאנז אף האדסון קאונטי, 3400 N.Y. Avenue, Union City, NJ 07087, על פי הוראת ביד"צ דקהל יסודי התורה, צאנז קלויזנבורג, ניו ג'רסי, מדי שנה.

* ל ק ו ט י מ ה ר י " ח, ה"ר ישראל חיים פרידמאן (אב בית דין ראחוב), באורים על התפילות עם דינים ומנהגים לכל עתות השנה, ג' חלקים, סיגט-סאטמר, תר"ס-ע"א.

* מ ו ר י ה, כתב עת, ראה להלן מאמר שהועתק לספר "עלה יונה".

* מ ט ה ל ו י, שאלות ותשובות, ה"ר מרדכי הלוי הורוויץ, ורנקנורט על נהר מוין, תרצ"ג.

* מ נ ה ג י ב ע ל ז א, ה"ר ישראל קלפהולץ, חסר מקום הדפוס, תשל"ד.

* מ ש נ ה ב ר ו ר ה, ה"ר ישראל מאיר ב"ר אריה זאב הכהן, באורים על שלחן ערוך, אורח חיים, ווארשא תרנ"ב-ח', והמהדורות הנפוצות.

* נ ֹ הֵ ג (קרי: נוהג) כ צ א ן י ו ס ף, ה"ר יוסף יוזפא ב"ר ב"ר משה קאשמן, מק"ק עסא, עם צ א ן ה נ ח ל ו ת, מחותנו ה"ר יהודה מילר מבינגא, (אב"ד דק"ק מארק, ומדינת קעלן, גליל ריין וגליל ארנשבורק), הענא, תע"ח.

* ס י ד ו ר תפילה עם הערות, ה"ר שניאור זלמן ב"ר ברוך מלאדי, ב ע ל ה ת נ י א, שקלאוו תקס"ג, והמהדורות הנפוצות.

* כנ"ל, ס י ד ו ר ת ו ר ה א ו ר, תפילות ישראל ע"פ נוסח הקדוש האר"י ז"ל, עם כל הדינים והמנהגים כאשר יסד והכריע אדמו"ר כקש"ת מהור"ר שניאור זלמן מק"ק לאדי, בעל השו"ע (שלחן

ערוך) והתניא, ווילנא, תרע"א. כרוך יחד עם:

* סדור תורה אור ושער הכולל, י"ב
שערי תפילה, ה"ר אברהם דוד לאוואוט, ווילנא, תרע"ד (כנראה קיימת גם מהדורה קדומה יותר).

* סדור המנהגים, והוא ספר המנהגים
ה"ר יצחק אייזיק טירנויא.
עם שני ביאורים: זכרון אשר ותולדות אסתר,
ה"ר שלמה צבי ב"ר נחמן שי"ק (= רשב"ן, רב דק"ק קארצאג והגליל, הונגריה), מונקאטש, תמ"ר.

* עדות לישראל, מוקדש לרב הגאון ר' ישראל הלוי ראזענבערג שליט"א, עם מדור ההלכה, ערוך בידי ה"ר יוסף אליה' ב"ר אליעזר הענקין, בהוצאת עזרת תורה, ע"י אגודת הרבנים נוא יארק, תש"ח.

* על השמינית, שנת תשמ"ו - השמינית במחזור הלבנה, ניתוח היסודות הרעיוניים של הלוח העברי, עם נוסחות מתמטיות לחישוב המולדות, יעקב לוינגר, תל אביב, תשמ"ו.

* עלה יונה, אסופות מאמרים וכתבים, מאת ה"ר יונה מרצבך (רבה של ק"ק דרמשטט, מראשי ישיבת קול תורה בירושלים), ירושלים - בני ברק, ה'תשמ"ט.

* פתחי עולם ומטעמי השלחן על אורח חיים, ה"ר דב בר קאראסיק, ווילנא, תרס"א. וכן במהדורות אחדות של שלחן ערוך - אורח חיים, לדוגמה: במהדורת לונדון, תשכ"ה-כ"ו.

* צאן הנחלות, ה"ר יהודה מילר
ראה: נספח לספר נהג כצאן יוסף, לעיל.

* קרנות צדיק, ה"ר אליהו סלימן מאני, על תיקון פגם הברית, ירושלים תרנ"ג.

* שלחן ערוך - אורח חיים, ה"ר יוסף קארו, ויניציאה, שכ"ד/ה, והמהדורות הנפוצות.

* הנ"ל, עם הגהות, דינים ומנהגים מכל גלילות מדינת אשכנז ומן הפוסקים, ה"ר משה איסרלש, קראקא ש"ל-לא, והמהדורות הנפוצות.

* שערי אפרים, ה"ר אפרים זלמן מרגליות, דיני קריאת התורה, עם הגהות פתחי שערים, דובנא, תק"פ.

* הנ"ל, עם שערי רחמים, ה"ר שבתי ליפשיץ, ארשיווא, תרצ"ב.

* ת ח ו מ י ן, (= תורה, חברה ומדינה), כרך י"ד, קובץ הלכתי,
הוצאת צומת (= צוותי מדע ותורה), ושם עמוד 473; יעקב לוינגר:
ח י ז ו י ה ר א י י ה ש ל ה י ר ח ה ח ד ש,
אלון שבות, גוש עציון 90940, תשנ"ד.

יצויין, כי כותרי הספרים הנ"ל (שהופיעו עד תש"י) נרשמו בעיקר על פי ח"ד פרידברג, "בית עקד ספרים", במידה שלא ראיתי את המקור. ☙